

57. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337. – Арк. 218.
 58. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342. – Арк. 530.
 59. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 67; Спр. 19331. – Арк. 128; Спр. 19337. – Арк. 2, 218; Спр. 19342. – Арк. 185.
 60. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331. – Арк. 13.
 61. ІР НБУ – Ф. І. – Спр. 57335. – Арк. 253.
 62. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 65
 63. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып.7. – С.12, 18, 20, 23, 37.
 64. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17699. – Арк. 18
 65. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 162
 66. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 144,172,224,543,577,644.
 67. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 518,545.
 68. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып.7. – С.35, 36,37.
 69. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 19356. – Арк.271,352,380,412.
 70. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.488.
 71. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83, 101.
 72. Описание Черниговского наместничества (1781) Д.Пащенко //Черниговские губернские ведомости. – 1868. - № 6,7.
 73. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 168.
 74. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328. – Арк. 374,400,493,697.
 75. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 16,639,649.
 76. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 12,32.
 77. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 65,86,197,621.
 78. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 19.
 79. ІР НБУ – Ф. І. – Спр. 66706-66718. – Арк. 28.
 80. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14037. – Арк. 169.
 81. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 518.
 82. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году //Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С.35,37.
 83. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356. – Арк. 352.
 84. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 83-84.
 85. Описание Черниговского наместничества (1781) Д.Пащенко //Черниговские губернские ведомости. – 1868.- № 6,9.
 86. Панащенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині //«Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 294.
 87. Окиншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.//Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – С. 47.
 88. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.1. – К., 1908. – С. 488-491.

Олексій Мітеров

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Дослідження пореформеного селянського господарства, яке розвивалося в умовах модернізації аграрного сектора економіки і здійснювало перехід від епохи кріпосництва, панування натуральних порядків до ринкових, товарно-грошових відносин займає важливе місце в період реформування сучасного аграрного сектора України. Провідна роль у цьому секторі належала селянському господарству. Селяни впливали на соціальний, економічний, культурний розвиток країни, виступали головними виробниками матеріальних благ, зберігали та передавали традиції матеріальної і духовної культури, психологічні особливості народу.

Демографічний контекст зумовлений перш за все тим, що його основні показники – щільність, статевовікова структура населення, темпи приросту, середня тривалість життя - були тісно пов'язані з такими макроекономічними показниками, як забезпеченість економіки трудовими ресурсами, розмір ринку та величина податкових надходжень. Демографічна поведінка селянина ХІХ – початку ХХ ст. безпосередньо визначалася головним чином його поглядами на

шлюб, сім'ю і дітей. Ці погляди віддзеркалювали звичаєве право, етичні норми і своїм походженням та існуванням були зобов'язані цілому комплексу соціально-економічних чинників, серед яких неможливість існування селянського господарства поза сімейною формою, висока смертність, незабезпечена старість були головнішими. Норми сімейного права не давали селянам ніяких альтернатив: вони були категоричним імперативом¹.

Демографічна характеристика сільського населення в межах всієї Росії докладно розглянута в багатьох працях², але у масштабах України і в тому числі в Чернігівській губернії вивчались лише окремі аспекти проблеми.

Демографічна статистика Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. умовно поділяється на дві основні групи – поточну статистику, що регулярно публікувалась у різних виданнях, і разові обстеження – перепис населення 1897 р., сільськогосподарські переписи і земські подвірні переписи.

Основу демографічної статистики становлять дані про абсолютну кількість та природний рух населення. Збором цих даних у губернії займався Чернігівський губернський статистичний комітет, який потім передавав ці матеріали у Центральний статистичний комітет (ЦСК) МВС Росії. Останні точні відомості про населення губернії в дореформений період були отримані після 10-ої ревізії, що проводилася згідно з указом від 3 червня 1857 р. протягом 1858 р. Дані цієї ревізії були розроблені в 1860 році в ЦСК МВС і видані у вигляді «Списків населених місць Російської імперії»³. У цих списках «перше місце займає дослідження про кріпосне населення, тому що в той час було звернуто увагу уряду на способи відкріплення селян від їх поміщиків...»⁴. Припинення ревізій залишило в розпорядженні уряду основні два джерела відомостей – поліцейський облік та метричні книги. На основі цих двох джерел статистику вів Центральний статистичний комітет, публікуючи дані у своїх виданнях.

Чернігівський губернський комітет визначав абсолютну кількість усього і, зокрема, сільського населення за допомогою поліції та волосних правлінь, які реєстрували наявне населення на певну дату. З 1861 по 1917 рр. ЦСК через місцеві комітети було проведено 5 загальноімперських обчислень – 1863, 1867, 1870, 1883 і 1896 рр.⁵

В інші роки обчислення здійснювалося за такою схемою: природний та механічний рух населення, природний приріст, плюс-мінус кількість переселенців. Загальна кількість народжених, померлих і шлюбів по містах і повітах містилася в додатках до щорічних звітів губернаторів⁶. Ці дані достатньо точно відображали природний приріст населення, але неповною мірою враховували міграційні процеси - як внутрішні (між губерніями, містами і селами), так і зовнішні (еміграцію і імміграцію). Останні, як такі, що мали порівняно незначні масштаби, не робили значного впливу на сумарну чисельність населення, але втрали через неповне врахування внутрішньої міграції були значно суттєвішими. З 1906 р. ЦСК МВС намагався корегувати свої розрахунки, вводячи поправки на переселенський рух, що поширювався, але система підрахунку чисельності населення не дозволяла повною мірою запобігти неодноразовому обліку мігрантів – за місцем постійного проживання (прописки) і місцем перебування. В результаті дані ЦСК МВС певною мірою завищували чисельність населення, і цю обставину слід мати на увазі при використанні тогочасних статистичних матеріалів⁷.

Дані про абсолютну кількість та природний рух населення публікувалися у спеціальних виданнях губернських статистичних комітетів та ЦСК. Чернігівський губернський статистичний комітет у своїх щорічних виданнях «Календарь Черниговской губернии»⁸, поряд з іншими статистичними відомостями по Чернігівській губернії, наводив цифри по абсолютній кількості населення (усьому, міському та сільському) із розподілом по віросповіданнях та станах, а також про природний рух населення (загальна кількість народжених, померлих, кількість шлюбів). Крім того, дані за більшість років про природний рух населення містяться в працях статистичного відділення при Чернігівській губернійській земській управі та Чернігівського губерньського статистичного комітету⁹.

Дані по абсолютній кількості населення, як й інші статистичні зведення, ЦСК публікував у своїх багатотомних виданнях «Статистический временник Российской империи», «Статистика Российской империи» та «Статистический ежегодник России». Починаючи з 1893 р. ЦСК у своїх виданнях по врожайній статистиці у «Статистике Российской империи» наводив приблизну кількість сільського населення.

Інформація про природний рух населення друкувалася в окремих випусках «Статистического временника Российской империи» та «Статистики Российской империи» під заголовком «Движение населения в Европейской России». Наводилися дані окремо по чоловіках та жінках, про народження по місяцях, про кількість багатоплідних народжень, про кількість незаконнонароджених, про розподіл шлюбів по місяцях, за сімейним станом та віком, про померлих по місяцях та за віком (до 1883 р. - по однорічних, а з 1883 по 1910 р. по п'ятирічних вікових групах) та ін.

Уперше найповніші і найточніші дані про населення в Російській імперії отримали в 1897 р., коли був проведений перший одноденний перепис населення¹⁰. Перепис дає відомості по абсолютній кількості населення, по розподілу на стани, віросповідання, матеріали по статевіковому і сімейному стану населення, дані про кількість та розмір господарств, наявність та кількість найманих робітників, про основні заняття населення. Ці дані є цінним матеріалом для вивчення соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії.

Обчислення ЦСК, що проводилися після перепису 1897 р., піддавалися критиці вже в період їх публікацій. Джерелом завищеної оцінки механічного приросту населення був недостатній облік вибулих, який мав декілька причин: 1) вибулі з сільських місцевостей враховувались у кількості міського населення на основі даних прописки, але не віднімалися з сільського населення; 2) переселенський рух з Європейської Росії в Сибір та з північних губерній у півдні відображався в розрахунках чисельності населення односторонньо. Люди, що переселилися, додавалися в місця поселення, але не завжди віднімалися в місця виселення. Так, у «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1914 р. наведено дані про рух чисельності населення губернії за 1870-1911рр., вираховані Центральним статистичним комітетом. При цьому вказувалося: «Оскільки за останні роки точного обліку населення не було, а кількість його вираховувалася додаванням середнього щорічного приросту, то судити про справжнє збільшення чи зменшення населення не видається можливим. За даними Центрального статистичного комітету населення Чернігівської губернії обчислювалось 3 млн. душ, а за даними місцевого губернського статистичного комітету 2 млн. 826 тис. душ обох статей. Можна вважати, що і останні цифри значно вищі справжніх...»¹¹. Навіши дані з різних джерел про населення Суразького повіту, автори «Земского сборника» відмічали, що така велика різниця пояснюється, певне, значною кількістю тих, хто виселився по даному повіту і до 1909 р. в облік не включався. Про те, наскільки перебільшеними можуть бути розрахунки про чисельність населення окремих губерній, якщо не брати до уваги розміри переселень, попереджає А. Рашин¹². На основі опублікованих матеріалів про переселення до Сибіру з восьми губерній за 1906-1912 рр.¹³ він робить висновки, що в середньому за сім років із щорічного приросту населення переселилося в Сибір з Чернігівської губернії – 48%. До того ж граничні межі коливань по окремих роках за період 1906-1912 рр. становили 7,9-102,0 на 100 душ середнього річного приросту.

Дані про абсолютну кількість населення на кінець періоду, що розглядається, дають матеріали сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 рр. Переписи 1916 та 1917 рр. ускладнювалися необхідністю урахування в складі населення кількості біженців з окупованих і прифронтових територій та виключенням мобілізованих в армію. Недоліками перепису 1916 р. було й те, що перепис реєстрував тільки наявне населення та відсутніх не більше одного місяця, записи проводилися загальним підсумком, а не поіменно, що приводило до звичного у таких випадках

зменшення населення¹⁴. Проблема використання даних переписів 1916 та 1917 рр. полягає ще й у тому, що у зв'язку зі складнощами в їх проведенні (Перша світова війна, Лютнева революція) організатори вимушені були вдаватися до уточнення чисельності населення. Це було зроблено на засіданні «Статистичної наради» 27 червня 1917 р.¹⁵ і проведенням паралельних обчислень¹⁶. Перепис 1916 р. містить дані по загальній кількості господарств по повітах та кількості сільського населення по чоловічій та жіночій статях. Всеросійський земельний та сільськогосподарський перепис 1917 р. обчислив загальну кількість господарств, абсолютне населення і найманих робітників. При певних вадах і меншій точності, ніж матеріали перепису 1897 р., придатність даних переписів по населенню цілком можлива для аналізу.

Абсолютна кількість сільського населення Чернігівської губернії, за даними 10-ої ревізії¹⁷ 1859 р., становила 1313,6 тис. чол.: 633,8 тис. – чоловіки і 679,8 тис. – жінки. На 4 січня 1914 р., за обчисленням ЦСК, в губернії нараховувалося 2794,7 тис. сільського населення: 1386,8 тис. чоловіків та 1407,9 тис. жінок¹⁸. За пореформений період сільське населення зросло на 1481,1 тис. чоловік (на 112,8%, або в 2,1 разу). Абсолютний середній приріст становив 27,9 тис. чол., а середньорічний темп приросту – 1,40 %. Період подвоєння населення, таким чином, дорівнював 49,3 року¹⁹.

Кількість селянського стану за результатами 10-ої ревізії визначається як 1227,3 тис. чол. На початок 1914 р. кількість селян становила приблизно 2548,8 тис. чол.²⁰ Селянське населення зросло на 107,7 %, або в 2,1 разу. Відносна частка селян за переписом 1897 р. становила 85,9 %, а в сільській місцевості частка селян доходила до 91,2 %. Найбільш «селянським» був Козелецький повіт (91,6 %), найменш – Новозибківський (77,8 %). Для певної частини людей, яких статистика того часу відносила до селян, заняття сільським господарством переставало бути головним або важливим другорядним заняттям. За переписом 1897 р., частка людей, для яких головним засобом існування було заняття сільським господарством, становила у всьому населенні 78,87 %, або 1812,4 тис. чоловік, серед яких 341,1 тис. – самостійні працівники, решта – 1471,3 тис. – члени їх сімей²¹. Причому для 1800,5 тис. чол. (99,4 %) головним заняттям було землеробство і лише 3949 чол. (0,2 %) спеціалізувалися на тваринництві²².

Головною умовою забезпечення екстенсивного розвитку господарства була достатня забезпеченість селян землею. У зв'язку з цим важливим показником є густота населення. Швидкий приріст населення призводив до значного зростання його щільності. Якщо у 1859 р. на 1 кв. версту в сільській місцевості Чернігівської губернії припадало 28,5 чол., то в 1913 р. – 60,7 чол. (зростання на 113 %). Найменшу щільність населення мали повіти, розташовані від правого берега Десни до північного та західного кордону губернії. Вся південно-східна частина губернії була заселена вище середньої щільності.

Важливими чинниками, що впливали на характер демографічної поведінки населення, були віросповідання, національність та письменність. Майже все сільське населення губернії сповідувало православ'я. Перепис 1897 р. нарахував 1984,0 тис. православних, або 95 % від загальної кількості сільського населення губернії.

Матеріали перепису 1897 р. містять дані про розподіл населення за рідною мовою. Ці дані збігаються з даними розподілу населення за національностями²³. Сільська місцевість Чернігівської губернії була переважно україномовною: людей, для яких рідною мовою була українська, перепис нарахував 1526,1 тис., або 68,2 %. На другому місці стояла російська – 495,9 тис., або 21,4 %. На інші мови припадало 10,4 %, в тому числі на білоруську – 7,2 %, єврейську – 2,9 %. Слід підкреслити, що значний відсоток поширення російської мови можна пояснити наявністю в складі губернії чотирьох так званих «російських» повітів – Мглинського, Новозибківського, Стародубського та Суразького (тепер райони Брянської області Росії). При порівнянні даних про національний склад Чернігівської губернії за переписом 1897 р. і ревізією 1859 р. виявляється їх значна розбіжність. У «Списках населених мест по сведениям 1859 года» частка українців (малоросіян) у повітах з містами подається як 85,6 %, росіян – 6,1 %, білорусів – 5,6 %. У матеріалах

перепису 1897 р. відповідно – 66,4 % , 21,6 % і 6,6 %²⁴. Розбіжність пояснюється тим, що інформація була одержана різними шляхами. Якщо в 1859 р. дані про національний склад були вибрані з приходських списків населених місць²⁵, то в 1897 р. перепис проводився шляхом безпосереднього опитування населення, і інформація про національну приналежність виходила від самих опитуваних. На 100 осіб припадало селян: серед росіян – 79,4, серед українців – 93,3, серед білорусів – 97,7²⁶.

Письменних у селах Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. було 338,4 тис., або 16,2 %. Серед селян, що мешкали в сільській місцевості, процент письменних був ще меншим: 27,7 % - для чоловіків, 5,3 % - для жінок, 12,3 % - для обох статей. У «Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года» по Чернігівській губернії наведені відомості письменності населення по вікових групах та по статі²⁷. Привертає увагу досить значний відсоток письменності серед чоловіків. Так, рівень письменних у віці від 10 до 29 років становив у губернії 53,8 %, містах - 74,5 %, повітах – 51,6 %.

Статеву структуру населення залежить від спільної дії трьох чинників: так званого вторинного співвідношення статей, диференціальної смертності, тобто від різниці смертності чоловіків і жінок у різному віці, та статевої різниці в інтенсивності міграції. Перший фактор (вторинне співвідношення статей) є практично незмінним і однаковим для всього населення (на кожну 1000 новонароджених завжди припадає приблизно 512 хлопчиків та 488 дівчаток), тому вирішальна роль належить диференціальній смертності та статевої різниці в інтенсивності міграції, які залежать від наявних соціально-економічних умов²⁸. Статевікова структура сільського населення Чернігівської губернії в 1897 р. наведена в таблиці 1.

Таблиця 1.

**Статевікове групування сільського населення
Чернігівської губернії в 1897 р.²⁹**

Вікова група	Абсолютні дані (тис. чол.)			Відносні дані (%)			Сукупний % разом
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом	
Менше 1р.	39666	40122	79788	3,9	3,7	3,8	3,8
1-4 р.	131262	131930	263192	12,9	12,3	12,6	16,4
5-9 р.	137707	140676	278383	13,6	13,1	13,3	29,7
10-14 р.	120631	120680	241311	11,9	11,3	11,6	41,3
15-19 р.	100885	112587	213472	9,9	10,5	10,2	51,5
20-24 р.	66952	84498	151450	6,6	7,9	7,3	58,8
25-29 р.	70667	78972	149639	7,0	7,4	7,2	66,0
30-34 р.	62902	70112	133014	6,2	6,5	6,4	72,4
35-39 р.	58504	60677	119181	5,8	5,7	5,7	78,1
40-44 р.	47737	51494	99231	4,7	4,8	4,7	82,8
45-49 р.	42807	42719	85526	4,2	4,0	4,1	86,9
50-54 р.	35936	41354	77290	3,5	3,9	3,7	90,6
55-59 р.	31637	28856	60493	3,1	2,7	2,9	93,5
60-64 р.	27411	29224	56635	2,7	2,7	2,7	96,2
65-69 р.	16598	14419	31017	1,6	1,3	1,5	97,7
70-74 р.	12645	13531	26176	1,2	1,3	1,2	98,9
75-79 р.	6135	4712	10847	0,6	0,4	0,5	99,4
80-84 р.	3900	3700	7600	0,4	0,3	0,4	99,8
85 р. і більше	1958	1687	3645	0,2	0,2	0,2	100,0
Невідом. вік	292	276	568	-	-	-	-
Разом	1016175	1072226	2088401	100,0	100,0	100,0	-

Первинні дані перепису демонструють значні виступи у вікових групах, що закінчуються на 0 і 5. Тут спостерігається таке явище, як вікова акумуляція. Наявність вікової акумуляції як результату систематичного викривлення даних про вік при переписах та опитуваннях пов'язана з різними причинами, перш за все з культурним рівнем населення³⁰. Висока частка дітей і мала частка доживаючих до похилого віку свідчить про те, що для населення чернігівського села був характерний так званий доіндустріальний тип відтворення населення, якому властиві висока народжуваність і смертність. Більше половини населення припадало на вікову групу 0 -19 років. Половину сільського населення (51,5 %) становили люди у продуктивному віці³¹.

За своїм сімейним станом сільське населення Чернігівської губернії на момент перепису 1897 р. розподілялося так: у віці до 20 років майже усі хлопці і дівчата були неодруженими і незаміжніми. Починаючи з вікової групи 20-29 років, переважна більшість населення перебувала у шлюбному стані, і тільки в групі літніх жінок – від 60 років і вище вдів було більше, ніж тих, хто перебував у шлюбі (відповідно 564,2 та 401,7 на 1000 всіх жінок у цій віковій групі). У віці від 15 до 39 років у шлюбі перебували 57,0 % чоловіків і 63,2 % жінок. У віковому інтервалі 40 – 59 років кількість перебуваючих у шлюбі становила 92,0 % чоловіків та 79,6 % жінок, вдівців налічувалося відповідно чоловіків - 6,3 %, жінок - 17,6%³².

Аналіз кількості років, що прожила у певному сімейному стані одна людина з умовного покоління сільських жителів Чернігівської губернії, в 1897 р. у віковому інтервалі 17-49 років свідчить про те, що як чоловіки, так і жінки більшу частину свого життя перебували у шлюбі: відповідно 25 років 5 місяців та 26 років 1 місяць. Кількість років, що були прожиті до шлюбу, у чоловіків більша, аніж у жінок (7 р. 1 міс. та 5 р. 1 міс.). Натомість жінки у віці від 17 до 49 років значно довше перебували у розлученні, ніж чоловіки (1 р. 6 міс. та 7 міс. відповідно).

Родина була для селянина первинним господарським осередком. Перепис 1897 р. нарахував 363,5 тис. господарств, з яких 352,2 тис. (96,9 %) – сімейні; 9,7 тис. (2,7 %) - одиночні; решту – 1,6 тис. (0,4 %) склали інші типи. Сім'ї в чернігівських селах були великими. Господарства розміром від 6 чоловік і більше становили 50,8 % від усіх сімейних господарств. У середньому на одне сімейне господарство в сільській місцевості припадало 5,8 чол. Родини кількістю від 10 чол. також не були рідкістю³³. Отже, селянський сімейний двір виступав основною виробничою одиницею, на ньому трималися всі господарські зв'язки. Селянський двір діяв як згуртований елемент соціальної організації з розподілом праці, влади і престижу по традиційних прописаних сімейних настановах. Двір являв собою основу виробництва, споживання, відношення власності, соціалізації та громадських зв'язків, моральної підтримки і взаємодопомоги³⁴. Без родини не було господарства, яке потребувало і чоловічої, і жіночої, і дитячої праці, як і допомоги від літніх членів сім'ї.

Пореформене село Чернігівської губернії характеризувалося високою шлюбністю. Високі показники шлюбності, як і ранні шлюби, в першу чергу серед численого сільського населення, значно впливали на ріст народжуваності. В Європейській Росії в 1861-1870 рр. на 1000 душ населення припадало 10,3 шлюбу, в 1901-1911 рр. – 8,4. У 1886 р. для Глухівського повіту цей показник становив 10,2³⁵. Слід відзначити, що в результаті введення в 1874 р. загальної військової повинності в наступні роки намітилося деяке зниження показників шлюбності³⁶. Крім того, в землеробських губерніях існував тісний взаємозв'язок між зниженням рівня шлюбності, зростанням щільності населення та зниженням кількості землі, яка оброблялася на душу населення. В 11 чорноземних губерніях (Воронезька, Курська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Рязанська, Саратовська, Тамбовська, Тульська, Харківська та Чернігівська) коефіцієнт кореляції (r) між зниженням шлюбності у 1861-1900 рр. та зменшенням кількості орної землі та угідь на душу населення виявився високим – r = 0,708. Це вказує на те, що, починаючи з середини

XIX ст., зростання аграрного перенаселення чинило значний вплив на зниження рівня шлюбності. В кінці XIX – на початку XX ст. рівень шлюбності у вказаних губерніях перебував у значній залежності від кількості землі ($r=0,717$), при тому, що в 1861–1865 рр. така залежність була відсутня ($r=0,102$)³⁷. Залежність між забезпеченістю землею та шлюбністю була відображенням того, що у зв'язку з аграрним перенаселенням виявилася тенденція до збідніння, оскільки загальна доходність селянських господарств теж знижувалась. Відсоток заміжніх жінок у віці 15 років і старше, за даними перепису 1897 р., становив у губернії 63,7 %, містах – 51,1 %, повітах – 65 %.

Розлучення серед сільського населення було надзвичайно рідкісним явищем. За даними перепису 1897 р., серед сільського населення Чернігівської губернії розлучених налічувалося серед чоловіків 2 на 10000 душ, серед жінок – 3 на 10000. Народні традиції та норми церковного права робили добровільне розірвання шлюбу практично неможливим. Жорсткі вимоги до розлучення були продиктовані не тільки церковним статутом, але й економічними умовами життя селянської родини. Адже при розлученні або смерті дружини руйнувалося традиційне співвідношення чоловічих і жіночих рук, необхідне для нормальної виробничої діяльності.

Високий рівень шлюбності при психологічній налаштованості на багатодітність передбачав високу народжуваність. У Чернігівській губернії в 1910 р. на кожний зареєстрований шлюб припадало 4,6 народження. (У Харківській губернії – 5,0, Полтавській – 4,4, по Європейській Росії приходилося 5,3 народження, найбільша кількість – 6,6 - 6,8 відмічалася в Тульській, Пензенській, Тамбовській, Нижегородській губерніях)³⁸.

Протягом усього пореформеного періоду, незважаючи на поступове зниження, особливо на початку XX ст., народжуваність у сільського населення Чернігівської губернії була на дуже високому рівні. Якщо в цілому по губернії народжуваність становила 47,2 народженою на 1000 населення, серед сільського населення цей показник дорівнював майже 52 народжених³⁹. Такий високий показник свідчить, що народжуваність перебувала на фізіологічній межі і в умовах відсутності її штучного регулювання кількість дітей в сім'ї залежала виключно від репродуктивних можливостей жінки.

Таблиця 2.

Народжуваність населення Чернігівської губернії за 1861-1913 рр.⁴⁰

Кількість народжених на 1000 населення											
1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	Сер.
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1861-
1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	1913
54,9	52,3	50,1	46,1	48,1	48,5	47,6	47,2	44,1	41,1	39,7	47,2

Висока народжуваність села пояснюється причинами економічного характеру. Дієздатність господарства вирішальною мірою залежала від наявності робочих рук. Враховуючи те, що із кількості народжених дітей до 15 років доживало трохи більше половини – 53,8 %⁴¹, батьки, якщо бажали мати кількох дорослих дітей, які б допомагали їм у житті та утримували у старості, мусли народжувати їх удвічі більше. Багатодітність освячувалася церквою, переривання вагітності та взагалі ухилення від народження дітей вважалося і церквою, і селянами гріхом.

З поширенням емансипованості жінок у губерніях сільськогосподарської спеціалізації почала скорочуватись народжуваність.

Зниження народжуваності узгоджується зі зміною земельної забезпеченості селянства. Деякі сучасники відзначали зв'язок народжуваності з коливаннями

врожаїв та хлібних цін, з харчуванням, добробутом населення, з фізичними навантаженнями⁴². Особливої уваги серед факторів, що знижували народжуваність, заслуговують відхід селян на сезонні роботи та масовий переселенський рух, який розгорнувся в останній чверті XIX ст.

У другій половині XIX – на початку XX ст. смертність серед сільського населення була на дуже високому рівні. В 1861-1865 рр. у Чернігівській губернії на 1000 душ населення припадало 38,5 померлих. Особливо високою була дитяча смертність. У Новозибківському повіті в 1884-1886 рр. на тисячу померлих припадало 407,8 немовляти, дітей у віці від 1 до 2 років – 106,1, від 2 до 5 – 119,3. Середній віковий коефіцієнт смертності для цих вікових категорій становив відповідно 292,8; 53,1; 38,1 на тисячу душ населення⁴³. У Глухівському повіті для 1 – 2-річних дітей коефіцієнт смертності становив 104,0, для 2 – 5-річних – 164,53 на тисячу⁴⁴. В Борзнянському повіті у 1887-1888 рр. співвідношення померлих у віці до 1 року до кількості тих, що народилися, становило 19,8%, а померлих у віці від 1 до 10 років до загальної кількості померлих – 35%.

Таблиця 3.

Смертність дітей у віці до 5 років у Чернігівській губернії за 1867-1881, 1887-1896, 1908-1910 рр.⁴⁵

Роки	Померло на 1000 народжених			
	У віці до 1 року		У віці до 5 років	
	Чернігівська губернія	Європейська Росія	Чернігівська губернія	Європейська Росія
1867-1881	211	271	401	423
1886-1897	229	274	392	432
1908-1910	209	253	347	389

Висока смертність немовлят відіграла роль стихійного регулятора відтворення сільського населення. Аналіз показує, що смертність немовлят (у віці до 1 року) протягом усього пореформеного періоду перебувала практично на одному рівні і становила близько 216 на 1000 народжених⁴⁶. У середньому вмирало майже кожне четверте немовля. Для сільської місцевості цей показник був ще вищими і становив, наприклад, у 1884 -1886 рр. для Глухівського повіту 271,8, для Новозибківського - 292,8 на 1000 населення⁴⁷. До того ж дитяча смертність враховувалася далеко не повністю, оскільки значна частина немовлят помирала до хрещення, деяка частина народжувалась мертвими. Найбільша кількість немовлят, приблизно кожен четвертий, вмирала у літні місяці. Причиною були кишкові хвороби, властиві для цієї пори року. Від проносу в 90-і рр., за даними доктора медицини Г.І. Попова, гинуло від 17 до 30 % грудних дітей⁴⁸. Звітуючи за перше півріччя 1889 року, губернський земський лікар Є. Святловський наводить дані про те, що в Чернігівській губернії на наявне населення – 1810358 чол. налічувалось 68 земських лікарів та 224 фельдшери. В середньому одному лікарю доводилося обслуговувати майже 28,5 тис. населення на території 732 кв. версти. Якщо в Бахмацькому повіті на лікаря припадало 19310 жителів та 354,2 кв. версти, то в Стародубському відповідно – 37541 та 977,5, а в Глухівському – 54577 та 1363,0⁴⁹.

Великою загрозою для життя були інфекційні хвороби. Від дифтериту, скарлатини, віспи, кашлюку, кору, дизентерії страждали переважно діти. На Чернігівщині серед дітей до 15 років, що захворіли дифтеритом, вмирало - 35,1%, скарлатиною - 15,0 %, віспою - 16,9 %, дизентерією - 6,5 %⁵⁰.

Із таблиці 4 видно, що протягом пореформеного періоду відбувалося поступове зниження смертності, особливо цей процес прискорився на початку ХХ ст. Зменшення смертності з 1861-1865 рр. по 1911-1913 рр. становило 45,2 %.

Таблиця 4.

Смертність населення Чернігівської губернії за 1861-1913 рр.⁵¹

Припадало на 1000 населення померлих											
1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	В середньому за 1861 - 1913
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	
38,5	37,5	39,5	30,9	33,2	31,7	30,6	29,0	26,1	24,2	21,1	31,1

На думку відомого російського історика-демографа В.М. Кабузана, благотворний вплив на процес відтворення населення мали відсутність тривалих воєн, скорочення термінів військової служби, певні успіхи медицини, особливо земської, і зміцнення товарно-економічних зв'язків між регіонами країни, що значно послабляли вплив місцевих недородів, отже, голоду⁵². Зниження смертності було прямо пов'язане з тією подією, з якою воно збіглося в часі, - з відміною кріпацтва, перш за все панщини. 4-5 днів на тиждень, що вивільнилися, дозволили матерям приділяти більше уваги своїм дітям, а люди похилого віку та підлітки могли цілком безперешкодно сконцентруватися на догляді за малолітніми.

Порівняльний аналіз основних показників природного руху населення з іншими країнами дає повнішу картину демографічної поведінки сільського населення губернії. Специфіка демографічної ситуації на Чернігівщині (як і в інших губерніях України) полягала в тому, що тут була велика частка сільського населення – 89,2%. У Франції сільське населення становило 58,8%, Німеччині – 43,9%, Англії – 22,0% (табл. 5).

Таблиця 5.

Кількість і щільність населення в деяких країнах та Чернігівській губернії в 1913 р.⁵³

	Населення об. ст.(тис.)	Площа кв. верст (тис.)	Населення на кв. версту	% сільського населення
Австрія	28996	264	109,8	
Англія	42032	202	207,8	22,0
Німеччина	67812	476	142,5	43,9
Франція	39629	472	83,9	58,8
Канада	7207	8478	0,9	-
США	98781	6899	14,3	58,5
Російська імперія	178379	19156	9,3	85,0
Єв. Росія (51 губ.)	128864	4251	30,3	85,6
Україна (9губ.)	32639	453	72,0	84,8
Чернігівська губ.	3131,5	46	68,0	89,2

Жодна з іноземних країн, показники яких порівнювалися з аналогічними по Чернігівській губернії, не мала такої високої народжуваності і смертності. Коефіцієнти шлюбності були найнижчими, а коефіцієнти розлученості одними з

найнижчих (поступалися лише Австрії) (табл. 6). Завдяки високій народжуваності і поступовому зниженню смертності Чернігівська губернія в 1897-1910 рр. мала найвищий, порівняно з країнами, що аналізувалися, коефіцієнт природного приросту – 16,9%. Для порівняння, цей же показник за ці роки становив у Європейській Росії - 16,1%, Франції - 1,1%, Англії - 11,7%, Німеччині - 14,4%, Австрії - 10,9%, Італії - 11,4%.

Середня тривалість життя сільського населення була на 20 років меншою, ніж в Англії, на 18, ніж у США, на 16, ніж у Франції. Така низька тривалість життя населення Чернігівської губернії зумовлювалася дуже високою смертністю, особливо серед немовлят та дітей.

Таблиця 6.

Загальні коефіцієнти природного руху населення в деяких країнах та Чернігівській губернії в 1850-1900-х рр.⁵⁴

Період рр.:	Росія	Австрія	Англія	США	Німеччина	Франція	Японія	Черн. губ
Народжуваність								
1850-і	51,5	37,8	34,1	45,3	35,4	26,4	-	45,9
1880-і	50,3	38	32,9	39,8	37	24,2	26,9	50,1
1900-і	47,2	34,9	28,7	31,2	33,6	20,7	32,1	47,2
Смертність								
1850-і	39,8	32,1	22,1	19,5	26,6	23,9	-	38,8
1880-і	35,4	29,5	19,2	18,4	25,36	22,1	19,6	33,2
1900-і	30,2	23,7	16,9	15,8	19,3	19,8	20,9	26,1
Шлюбність								
1850-і	20,6	15,9	16,9	19,2	15,7	16	-	10,0
1880-і	18,4	15,6	14,9	17,4	15,5	14,8	16,3	10,3
1900-і	17	15,6	14	21	16,1	15,5	17,5	8,4
Розлученість								
1850-і	0,028	0,11	0,01	0,60	0,18	0,04	-	-
1880-і	0,032	0,02	0,03	0,84	0,25	0,07	-	-
1900-і	0,029	0,02	0,04	1,6	0,40	0,18	2,2	0,025

Таким чином, селянське господарство Чернігівської губернії мало значні трудові ресурси, які дозволяли в повному обсязі проводити обробіток землі навіть з використанням традиційних знарядь праці, а також підтримувати розвиток скотарства. Впродовж всього пореформеного періоду Чернігівщина залишалася селянською як за становою структурою – 9/10 складали селяни, так і за трудовим складом і способом життя – 4/5 населення основний прибуток отримували за рахунок ведення власного сільського господарства. Крім того, значна кількість селян знаходила застосування у сфері промислових занять, перебувала в стані неповної зайнятості. Це ставало серйозною соціальною та економічною проблемою, яка ускладнювала розвиток пореформеного села. Аналіз демографічної ситуації дозволяє зробити висновок, що протягом усього пореформеного періоду панував так званий другий тип демографічного переходу⁵⁵, для якого характерні зниження смертності та висока народжуваність. Хоча режим відтворення населення у другій

половині XIX – на початку XX ст. повільно вдосконалювався, він усе ще залишався неймовірно важким. Селянська сім'я несла величезні витрати за народження і виховання нового покоління, які майже наполовину виявлялися марними через величезну дитячу смертність. Такі раціональні і нераціональні витрати перешкоджали зростанню добробуту. Збільшення щільності населення постійно примушувало людей шукати способи боротьби з відносним перенаселенням. Такими способами стали скорочення народжуваності та зменшення кількості дітей у родині, збільшення віку вступу до шлюбу, переключення населення із сільського господарства в промисловість, ремесло і торгівлю, участь у колонізації нових земель. Колонізація як спосіб боротьби з перенаселенням тривалий час була найоптимальнішою для сільського населення, бідного капіталом і багатого робочими руками. З кінця 1890-х років намічаються тенденції переходу до третьої фази: зниження рівня народжуваності та природного приросту. Це був важкий процес зламу старих стереотипів, традицій, тому він розтягнувся на декілька десятиріч і закінчився тільки в середині XX ст., коли остаточно завершився перехід від традиційного до раціонального або сучасного типу відтворення населення.

Джерела та література:

1. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. - С.83 - 104.
2. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. ; Брачность, рождаемость, семья за три века. / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979.; Моисеенко Т.Л. О методах изучения «демографического перехода» («революции»). Обзор литературы // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – нач. XX в.): Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Вып.1. – Таллин, 1986. – С. 154 -161.; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (в конце XIX в. – 1917 г.) // История СССР. 1980. №3.; Водарский Я.Е., Кабузан В.И. Демографические проблемы истории СССР досоветского периода // Историческая демография: Проблемы, суждения, задачи. – М., 1989. – С.110-119.; Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России 1861-1914 годы // Отечественная история. – 1996. - №2. – С. 28-54.; Морозов С.Д. Население России на рубеже XIX – XX веков // Отечественная история. – 1999. - №4 – С. 32-46.; Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897 – 1914 гг. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. - С. 62-87.; Яцунский В.К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724 – 1916 гг. // История СССР. - 1957. - № 1.
3. Списки населенных мест Российской империи. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1866.; Статистические таблицы Российской империи. Вып. 2.: Наличное население империи за 1858 год.– СПб., 1863.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – В 2-х т. – Том 1 - Чернигов, – 1898. – С. 38.
5. Статистический вестник Российской империи. Сер. I. Вып. I; Сер. II. Вып. 1-25; Сер. III. Вып. 1-25. – СПб., 1866 – 1890.; Статистика Российской империи. Т. 1-60. – СПб., 1887-1906.
6. Обзор Черниговской губернии за 1878-1906 гг.: Приложение ко всеподданнейшему отчету Черниг. губернатора. – Чернигов, 1879-1906.; Юбилейный сборник Центрального Статистического Комитета МВД. – СПб., 1913. – С. 80.
7. Кабузан В.М. О достоверности учета населения России (1858-1917)//Источниковедение Отечественной истории. – М., 1982. – С.112,113,116; Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897-1917гг.//Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. - М., 1977. – С.62-82.
8. Календарь Черниговской губернии на 1886 – 1912 год / Черниг. губ. стат. ком. – Чернигов, 1885-1912.
9. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов, 1877.; Записки Черниговского статистического комитета. – Кн. 1 (1866), Кн. 2, вып.1-2 (1868), Кн. 2, вып.1-6 (1868-1872). – Чернигов, 1866-1872.; Отчет Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1901-1904.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1905.
11. Земский сборник Черниговской губернии за 1914 г., вып I, ч. II. – Чернигов, 1914. – С. 20-22.
12. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 22-23.
13. Переселения в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации за 1906-1912 гг. - Изд. Бюро Южно-Русской областной

земской переселенческой организации. 1913. – С. 46-47.

14. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916-1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции. // История СССР. – 1961. - № 6. – С.103-105.

15. За даними перепису 1916 р. чисельність населення сільської місцевості Чернігівської губернії складає 2103 426 чол., за обчисленням «Статистичної наради» - 2235800. (Див. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Вказана праця. – С.108-109.

16. У переписі 1917 р. населення Чернігівської губернії обчислювалось як 1) наявне, з урахуванням біженців і виключенням мобілізованих – 2541816 чол.; 2) постійне – 2822045 чол. У той же час наявне населення за даними обчислення ЦСК МВС складало 2998457 чол., постійне населення за даними обчислення статистичного відділу Міністерства землеробства дорівнювало 3082596 чол. (Там само. – С. 103.)

17. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб. 1866. – С. 41.

18. Статистический ежегодник России. 1914 год. – Пг., 1915. Отд. 1. - С. 33-57.

19. Середньорічний темп приросту обчислюється за формулою: $r = 10 \frac{\log Pt - \log P_0}{T} - 1$; або $r = \frac{\ln Pt - \ln P_0}{T} \cdot 100$, де P_0 – початок, P_t – кінець ряду. Період подвоєння обчислюється за формулою: $T = \ln 2 / r$; де r – середньорічний безперервний коефіцієнт приросту населення у процентах.

20. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. XXVI; Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 42. Статистический ежегодник России. 1914 год. – С. 33-57. ЦСК наводить відомості по всьому та по сільському населенню. Кількість селян ми обчислили шляхом добутку кількості всього населення на коефіцієнт частки селян, визначений на основі перепису 1897 р.

21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XXII, 284.

22. Там само. – С. 190,191.

23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XII, 112 – 115.

24. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния.. – СПб., 1866. – С. XXX. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XII, 112 – 115.

25. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. XXX.

26. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. XIX.

27. Там само. – С. XXI.

28. Медков В.М. Демография. М., 2005. – С.112-113.

29. Обчислено на основі: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. 12-13;

30. Обчислення величини вікової акумуляції проводиться за допомогою індексу Уіпля. Для населення Росії індекс Уіпля дорівнював в 1897 р. – 175, в 1926 р. – 151, в 1979 р. – 101 і в 1989 р. – 98 (Медков В.М. Вказана праця. - М., 2005. – С. 126-128.). У даному випадку це ще одне свідчення низької загальної культури сільського населення Чернігівської губернії.

31. Традиційно в статистиці продуктивним віком для чоловіків вважають 18-60 років, для жінок – 16-55 років.

32. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., – С. XX.

33. Там само. - С. XVI -XVII.

34. Кучумова Л.И. Крестьянский двор и семья в общине Европейской России второй половины XIX в. // Крестьянское хозяйство: история и современность. Мат-лы Всеросс. научн. конф. Ч. 1. - Вологда, 1992. -С.47.

35. Обчислено на основі: Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 87 – 147.

36. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 170-171.

37. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. - В 2 т. – СПб., 2003. – Т.1. – С. 173.

38. Рашин А.Г. Вказана праця. – С.182-183.

39. Там само. – С.165,166.

40. Там само. – С. 167-168.

41. Там само. – С. 195-196.

42. Архангельский Г.И. Влияние урожая на браки, рождаемость и смертность в Европейской России // Сб. сочинений по судебной медицине и гигиене. – Т. 1. - СПб., 1872. - С. 235-288; Покровский В.И. Влияние урожая и хлебных цен на естественное движение населения // Чупров А.И., Постников А.С. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 2. -СПб., 1897. - С. 177-238.

43. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 9 -10. – С. 78.
 44. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 96.
 45. Рашин А.Г. Вказана праця.– С. 198-199.
 46. Там само. – С. 195-196.
 47. Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. - № 7-8. – С. 143; № 9 -10. – С. 78.
 48. Федоров В.А. Мать и дитя в русской деревне (кон. XIX – нач. XX в.) // Вестник МГУ. 1994. № 4. - С. 19.
 49. Отчет за первое полугодие деятельности губернского земского врача (1 февраля – 1 августа 1889 года). – Чернигов, 1889. – С. 9.
 50. Там само. – С. 18.
 51. Рашин А.Г. Вказана праця. – С.187 -188.
 52. Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселение (1719 – 1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб., 1996.
 53. Статистический ежегодник России. 1914 г. - Пг., 1915. Отд. 1. – С. 33-57.
 54. Миронов Б.Н. История в цифрах: Математика в исторических исследованиях. – Л., 1991. – С. 134; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в. Т.2 – С. 377-417.
 55. Згідно цієї теорії, усі країни й народи проходять у своїй демографічній історії певні фази (типи) відтворення населення. Перший тип – примітивний – для нього характерний високий рівень народжуваності та смертності. Народжуваність ледь перевищує смертність, природний приріст дуже низький. Для другого типу характерні зниження смертності й традиційно висока або зростаюча народжуваність. На третій фазі відбувається зниження рівня народжуваності в той час, коли зниження рівня смертності уповільнюється, відповідно скорочується і природний приріст. Четвертий рівень характеризується стабілізацією народжуваності й смертності на низькому рівні, припиненням зростання населення. – Борисов В.А. Демографія. – М., 1999. – С.185-189.

Олена Терещенко

ШАБАШ ВІДЬОМ У ВІРУВАННЯХ РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ХІХ ст.

(західноєвропейські паралелі)

Уявлення про шабаш відьом є невід'ємною складовою європейської народної культури, а також судових процесів проти обвинувачених у чаклунстві, що набули масовості у XVI-XVIII ст., а подекуди навіть у першій половині ХІХ ст. На території слов'янських країн і, зокрема в Росії та Україні, ці вірування також присутні. Численні етнографічні та фольклорні записи фіксують народні уявлення про цей феномен протягом усього ХІХ сторіччя. Однак досі у вітчизняній історіографії не має жодного спеціалізованого дослідження, присвяченого цій проблемі. І це при тому, що стереотип шабашу в українській та російській культурі значною мірою відрізняється від європейських традицій.

Даний факт змушує пильніше поглянути на російські та українські джерела, що могли б пролити світло на цю проблему. Метою даного дослідження є узагальнення характерних рис шабашу в уявленні українського та російського селянства. Також ми спробуємо прослідкувати ставлення влади та церкви до подібних забобонів та становище самої відьми у селянській громаді після висунення їй звинувачень. Одним із завдань роботи також є виявлення західноєвропейських паралелей цих вірувань та їхніх архаїчних міфологічних коренів, зокрема зв'язку із культом родючості.

Слід зазначити, що походження уявлень про шабаш уже неодноразово досліджувалося в західній історіографії. Однією з найвідоміших є праця італійського дослідника Карло Гінзбурга, де він одним із перших показав зв'язок західноєвропейських уявлень про шабаш із культом родючості¹. Торкався цієї теми у своїх дослідженнях і відомий міфолог Мірча Еліаде². Дуже багато наукових досліджень, присвячених проблемам відовства та полювання на відьом у Європі, також не обійшли увагою питання шабашу. Втім, як ми уже зазначили, це явище